

شاهدان خاموش

• حبیب‌اله اسماعیلی

■ مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی
 ■ غلامرضا فدایی عراقی
 ■ تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها
 (سمت)، چ ۳، ۱۳۸۴، ۲۴۰ صفحه

از اثر ایشان بهره برده است و صد البته یادآور شده که در کنار آن از دیگر منابع داخلی و خارجی استفاده کرده است.

خواننده کتاب آن گونه که نویسنده توضیح داده است، در فصول ده‌گانه این نوشتار با مباحثی چون: اهمیت سند و مدرک و زندگی انسانی و ارزشمند بودن اطلاعات مستند، نقش علمی که در پژوهش تاریخی دخیل هستند، تعریف آرشیو و کاربرد آن، تاریخچه آرشیو، تفاوت آرشیوها و کتابخانه‌ها، انواع آرشیو، آموزش آرشیو و اهمیت آن و نقش آرشیو در دنیای امروز آشنا می‌شود. البته در پایان هر فصل، چون تمامی کتاب‌های درسی پرسش‌های مرتبط مطرح شده که به ارزش درسی متن افزوده است.

کتاب حاضر از آن جهت اهمیت دارد که علاوه بر آگاهی دادن درباره اسناد، ارزیابی آن‌ها و اهمیت آن، دومین کتابی است که در این باب و البته در قالب متنی درسی منتشر شده است.

در فصل نخست این کتاب، خواننده ابتدا خود را با تعریف واژگانی و اصطلاحی سند و مدرک روبه‌رو می‌بیند و ضمن آگاهی از تفاوت اسناد و مدارک و سیر تحول آن‌ها، درمی‌یابد که اسناد به‌منزله اوراق هویت تاریخی جوامع هستند، گرچه آگاهی ما به اسناد خود از روزگار معاصر فراتر نمی‌رود و بایستی اسناد پیش از این دوره را در متون ادبی و تاریخی جست.

در ادامه این فصل، خواننده آگاهی می‌یابد که آنچه بدون سند باشد، اگر افسانه نباشد، قابل اتکا نیست و مورخ بیش از هر کس باید بر اساس اسناد سخن بگوید. در ادامه همین مباحث، توجه خواننده به جعل سند و سندسازی به‌ویژه در عرصه تصاویر که فناوری رایانه‌ای نیز به یاری آن آمده است، ضروری شمرده شده است.

در دومین فصل کتاب، آگاهی از علمی که در پژوهش‌های تاریخی نقش دارند، مورد توجه قرار گرفته است. در این فصل این علوم به شرح زیر برشمرده شده‌اند: علم مطالعه فرامین و اسناد یا دیپلماتیک، پالئوگرافی یا خط‌شناسی، علم مطالعه و بررسی اسامی خاص، قوم‌شناسی، باستان‌شناسی، سکه‌شناسی، مهرشناسی، نسب‌شناسی، نشان‌شناسی، علم شناخت شواهد و مدارک کتبی، کتیبه‌شناسی، پاپیروس‌شناسی و رمزشناسی.

در فصل سوم، تعریف آرشیو و تنوع و کاربرد آن توضیح داده شده است و با آوردن اشارات و شواهدی از فرهنگ‌ها و دایره‌المعارف‌ها، ضمن برشمردن وجوه تمایز بایگانی و آرشیو به خواننده توصیه شده که ذهن خود را از خلط کردن این دو مفهوم دور سازد.

در ادامه این فصل، به سه ارزش اسناد آرشیویی یعنی ارزش اداری، ارزش تاریخی و ارزش فرهنگی اسناد اشارت رفته و درباره آن توضیح داده شده است؛ در همین فصل انواع اطلاعاتی که می‌توان در اسناد آرشیویی یافت مورد بحث قرار گرفته است و در این مورد به مواردی چون طرز مکاتبات اداری، اصطلاحات رایج اداری و سیاسی، نحوه تهیه اسناد حقوقی، نکات

تاریخ معرفتی غیرمستقیم و شواهد یگانه معبری است که سالکان را به حقایق تاریخی رهنمون می‌شود. هر که پای در معبر تاریخ بگذارد به ناچار باید در طریقی پر رمز و راز و مشحون از نشانه‌های آشکار و نهان گام بسپرد تا شاید به گوشه‌ای از حقایق جاری در زمان سپری شده دست یابد. از این روست که جوینده حقایق تاریخی در هر مقام گردآوری و ارزیابی شواهد و بینات تاریخی، آگاهانه بر پل‌هایی گاه لرزان و ناستوار گام می‌گذارد و همواره توصیه بزرگان این حوزه معرفتی را به خاطر می‌آورد که جوینده حقیقت تاریخی را به نقادی و سخت‌باوری دائمی توصیه کرده و می‌کنند.

دانش تاریخی کنونی شواهد، یعنی همان یگانه راه‌های حصول به معرفت تاریخی را، شامل هر آن چیزی می‌داند که بر آگاهی علمی ما از گذشته بیافزاید. مرحوم جهانگیر قائم‌مقامی که در شمار کسانی است که به واقع از فضل تقدم در بسط دانش تاریخی به مفهوم جدید آن برخوردارند، شواهد تاریخی را به پنج دسته: منابع ذهنی یا نقلی، منابع باستان‌شناسی، منابع تصویری و ترسیمی، منابع کتبی و مدارک آرشیویی تقسیم کرده است و البته به خوبی یادآور شده است که این مباحث با دیدگاه مورخان گذشته، از جمله بزرگ مورخی چون بیهقی تفاوت آشکار دارد که می‌گفت «اخبار گذشته را دو قسم گویند که آن را سه دیگر نشناسد یا از کسی بیاید شنید و یا در کتابی باید خواند».

این گفته بیهقی ما را یادآور می‌شود که در افق معرفت تاریخی اسلاف و اخلاف ایشان شواهد تاریخی از طریق سنجش راوی، سلسله روات و ارزیابی متنی، به بوته نقد سپرده می‌شد. آگاهی به دو نگاهی که ذکر آن رفت، در آمدی بر نوشتار حاضر است که مرتبط با کتاب «مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیویی» است. این کتاب حاصل دسترنج کسی است که خود در فرایند آمیزش علم و عمل سالیانی چند بر مسند مدیریت یکی از مراکز آرشیویی کشور تکیه زده بود و اینک کتابش متن درسی گروهی از دانشجویان است. گفتنی است این کتاب توسط مرکزی منتشر شده که آن مرکز نیز عمده وظیفه‌اش تقویت متون درسی مرتبط با رشته‌های علوم انسانی است. به هر روی، خواندن این کتاب قطعاً برای اهل تاریخ ضروری و مفید و برای طالبان حوزه‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی، در شمار تکالیف دانشگاهی است.

نویسنده در سطور آغازین کتاب، به «مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی» مرحوم جهانگیر قائم‌مقامی اشاره می‌کند و می‌گوید در فصولی چند

جغرافیایی، کشف طرز رفتار دولت با مردم، آگاهی از خلیقات و آداب و رسوم، تطور زبان و نوشتار، انواع مهرها و امضاها و... مطالب مختلفی به خواننده ارائه شده است. در ادامه همین فصل، نمونه‌های مختلفی از اسناد نیز افزوده شده است.

تاریخچه آرشیو، موضوع چهارمین فصل این کتاب است که در این فصل با اشاره به این که پیدایش آرشیو به پیدایش خط باز می‌گردد، سیر تحول آرشیو از عهد باستان تا قرون وسطی و جدید و همچنین پارهای از کشورهای اسلامی همانند ترکیه بررسی شده است.

در این فصل، نویسنده ما را به وجود آرشیو در ایران از زمان هخامنشیان آگاهی داده است؛ نیز به موضوع از بین بردن اسناد زاید نیز اشارت شده است و ضمن اشاره به وضعیت نامطلوب نگهداری اسناد در ایران، روش‌های ارزیابی و محل نگهداری اسناد نیز توضیح داده شده است. نکته پایانی این فصل این که براساس توصیه سال ۱۹۶۷ میزگرد آرشیو، به نگهداری اسناد تا پنجاه سال با امکان دست یابی زودتر برای تعداد زیادی از اسناد و یا نگهداری سی سال با امکان تعویق به منظور حفاظت از منافع دولت‌ها، توجه داده شده است.

در پنجمین فصل، اصول و وظایف آرشیوی مورد بحث قرار گرفته است. در این فصل، خواننده ابتدا با اصل منشأ یا خاستگاه به عنوان اولین اصل همگانی آرشیو آشنا می‌شود و پس از آن در می‌یابد که نباید نظم اولیه و منطق حاکم بر چینش اسناد به هم ریزد، زیرا امکان دسترسی به اطلاعات یا از بین می‌رود یا با مشکل جدی مواجه می‌شود.

در ادامه این مبحث، وظایفی همانند سیاست‌گذاری، شناسایی و ارزشیابی، ثبت، طبقه‌بندی، اطلاع‌رسانی، حفاظت و نگهداری، مرمت و آموزش در شمار وظایف مراکز آرشیوی شمرده شده است.

نکته حایز توجه این که در بخش حفاظت نگهداری، درباره روش‌های علمی نگهداری اسناد توضیح کاملی آمده است و همچنین ذیل مبحث ارزشیابی به این نکته اشارت رفته که ۹۰ تا ۹۵٪ بایگانی‌ها از قابلیت نگهداری برخوردار نیستند لیکن بایستی امحا یا نگهداری آن توسط متخصصان تعیین شود. در خاتمه این فصل به هشت تفاوت کتابخانه و آرشیو نیز اشاره شده است.

ششمین فصل کتاب به انواع «آرشیو طبقه‌بندی و اصطلاحات» رایج آن می‌پردازد. در این فصل، ابتدا آرشیو از نظر شکلی معرفی می‌شود که مواردی چون مواد مکتوب، مواد سمعی، فیلم، عکس، پوستر و نقشه را شامل می‌شود و سپس از حیث دایره نفوذ به انواع آرشیوهای منطقه‌ای، ملی، استانی، شهری و بخشی و دهستانی اشاره شده است. در دیگر بخش این فصل، به تعریف آرشیو از حیث موضوع گستردگی زمان پرداخته شده است و ضمن آن که در مبحث زمانی به هشت دوره مختلف ماقبل صفویه، عصر صفویه، عصر افشار، عصر زندیه، عصر قاجاریه، عصر قاجاریه اول، عصر قاجاریه دوم، عصر پهلوی اول و در نهایت به عصر پهلوی دوم اشاره شده است، تقسیم‌بندی آرشیو از حیث محتوا نیز مورد بررسی قرار گرفته است. به نظر نگارنده، کتاب به‌رغم تقسیم‌بندی‌های جزئی اسناد، به سه گروه سلطانیات، اخوانیات و دیوانیات قابل تقسیم‌بندی است. نویسنده یادآور شده که مرحوم قائم‌مقامی یک دسته دیگر نیز برای اسناد در نظر می‌گرفتند و آن نیز اسناد عادی مردم بوده است.

لازم به ذکر است که در این فصل مفاهیم مختلف دیوانی، اداری رایج در گذشته نیز توضیح داده شده است. خواننده علاقمند در این بخش با

تعریف مفاهیم دیوانی چون فرمان، نشان، مثال، منشور، توقیع، حکم، یرلیغ، مواضعه، مخاطبه، مشافهه، مطلقه یا ملطفه، تعلیقه، پروانه، عهد، فرد، برات، رقم، شجره، فصول، یادداشت، متحدالمال، صریح‌الملک، سند ترخانی، وصل، مرسوم، سجات و سیورغال آشنا می‌شود.

هفتمین فصل کتاب پژوهش‌های اسنادی نام گرفته است که خواننده در سه بخش نسخه‌شناسی، ترکیبات سند و سندخوانی با اصول آن آشنا می‌شود. در بخش نسخه‌شناسی، درباره انواع کاغذهای رایج در گذشته شامل سمرقندی، خراسانی، خان‌بالیغ، پوستی، شامی، کشمیری، اطلاعاتی را به دست می‌آورد.

در همین قسمت، درباره انواع مرکب‌ها، خطوط تذهیب، ترصیع و تزئینات رایج در متون گذشته اطلاعات به خواننده منتقل شده است. در بخش محتوایی اسناد نیز، ذیل سه مبحث مطلع و شرح موضوع یا متن و خاتمه مفاهیمی همانند خطاب، القاب، دعا و شرح مباحث ذکر شده است. در دیگر قسمت مرتبط با اسناد، به خواننده آگاهی داده شده در اسناد اضافات نیز وجود دارند که شامل مواردی چون: تحمیدیه، توقیع، طغرا، توشیح، مهر و تاریخ کتابت و ثبت دفتر می‌شود. در این فصل مراحل مختلف سندخوانی نیز توضیح داده شده است.

در فصل هشتم کتاب، خواننده با سازمان‌ها و مراکز آرشیوی داخلی و خارجی آشنا می‌شود. در این فصل، درباره آرشیوهای انگلستان، ترکیه، سوئد، فرانسه، کانادا، هند و همچنین مؤسسات ایرانی شامل سازمان اسناد ملی، خبرگزاری جمهوری اسلامی، اداره کل آرشیو وزارت خارجه، آرشیو سازمان میراث فرهنگی، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، مرکز آرشیو و اسناد صدا و سیما، اطلاعات مختلفی آمده است. در بخش پایانی این فصل، درباره شورای جهانی آرشیو (ایکا) نیز اطلاعات مرتبط ذکر شده است.

در فصل نهم به یکی از مهم‌ترین ضرورت‌های موضوع کتاب، یعنی آموزش و آرشیو پرداخته شده است و علاوه بر آن که فواید این موضوع تشریح شده، به ضرورت استانداردسازی آموزش‌های مرتبط با آرشیو تصریح شده است و به اقدامات انجام گرفته در این زمینه نیز اشارت رفته است.

دهمین فصل، که فصل پایانی کتاب است، آرشیو در دنیای امروز را مورد بررسی قرار داده است. در این قسمت سه نوع خدمت آرشیوها یعنی فراهم آوردن اطلاعات انبوه، استخراج و ارائه اطلاعات مورد نیاز و ارائه اطلاعات به پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته است و در این عرصه مواردی همانند تهیه فهرست‌ها و انتشار اسناد، استفاده از خدمات تکنولوژی، شبکه‌سازی و مدیریت اسناد در شمار وظایف مراکز آرشیوی در جهان امروز شمرده شده است. در خاتمه این فصل، موقعیت آرشیو در ایران و پیشنهادات مرتبط با رفع موانع و مشکلات فعالیت بهینه مراکز آرشیوی ایرانی ارائه شده است.

در پیوست‌های پنج‌گانه کتاب، علاوه معرفی تعدادی از اسناد دوره قاجار و پهلوی، کتاب «صبح‌العشی فی صناعة الانشا» معرفی شده است. فهرست انتشارات و اولویت‌های پژوهشی سازمان اسناد ملی از دیگر پیوست‌های کتاب است. در پنجمین پیوست کتاب، نمونه‌هایی از خطوط و حروف اداری و دیوانی رایج در گذشته به خواننده ارائه شده است.

این کتاب در نوع خود بسیار ارزشمند و موفق به نظر می‌رسد؛ به ویژه آن که نویسنده محترم آن به واسطه موقعیت حرفه‌ای و شغلی خود، علاوه بر اطلاعات روز رایج در جهان، از وضعیت کنونی و اقدامات انجام شده بعد از انقلاب اسلامی نیز موارد قابل توجهی را ارائه کرده است.